

Алій Колесников

ВІДОМОСТІ МУСУЛЬМАНСЬКИХ ГЕОГРАФІВ ІХ–ХІІІ СТОЛІТЬ ПРО ЕТНІЧНУ СИТУАЦІЮ В ХОРАСАНІ

У мусульманській географічній літературі ІХ–ХІІІ століть етнічна проблематика не стала самостійним об'єктом досліджень. Вона виникла одночасно з описуванням провінцій і міст, коли автор етнічну приналежність виділяє як характерну рису населення певної місцевості. Одні автори темі етносу приділяють більше уваги, другі – менше, третіх вона не цікавить ні в якому контексті. Поодинокі фрагменти складають враження строкатого і випадкового опису матеріалу. Навіть зібраний до купи, він не дає повної картини народонаселення східного Ірану і території сучасного Афганістану в ранньоісламську епоху, однак допомагає чіткіше уявити локалізацію основних етнічних груп.

Орієнталістам більшість географічних творів відома ще за виданнями 60–70-х років ХІХ ст. Тоді вийшли з друку географічний словник Йакута і низка творів у серії "Бібліотека арабських географів". У ХХ ст. були видані іраномовні "Ходуд ал-'Алам", "Перський ал-Істахрі" та кілька інших творів. Їх публікація спонукала дослідників до розвідок у галузях історичної географії, економіки тогочасного суспільства, археології, історії середньовіччя та ін. В даній статті розглядається, а також оцінюється матеріал стосовно етнічної ситуації в Хорасані.

На уявленнях мусульманських авторів щодо локалізації іраномовних етносів у східній частині халіфату відчувається вплив стародавньої іранської державної доктрини, згідно з якою персам-зороастрійцям належала провідна роль серед підвладних народів на широких просторах від Євфрату до Інду. У середині Х ст. ал-Мас'уді у такий спосіб визначав територію розселення персів: гірські райони Мідії і сусідніх областей, Азербайджан (Іранський або Південний Азербайджан) до Вірменії, Арран і Байлакан до Дербенда (сучасний Азербайджан), прикаспійські області Шабаран, Табаристан і Горган; далі – Рей (в межах сучасного Тегерана), Маскат (Східний Оман), Абаршахр (Нішапур), Герат, Мерв та інші області Хорасану, Сістан, Керман, Фарс, Ахваз (Хузистан), "і всі інші іранські землі, які на цей час (середина Х ст.) прилучаються до цих районів". На думку автора, перелічені області в минулому були у складі однієї держави з єдиним правителем і єдиною мовою. Мовні відмінності мешканців різних районів були незначні. До головних іранських мов він прилучає пахлаві, дарі та азарі [ал-Мас'уді 1894, 77–78].

З наведеного видно, що поняття "перси" об'єднує спільноту – іраномовні народи, що мешкали на землях Ераншахра в сасанідську та ранньоісламську епохи (від ІІІ до Х ст.).

Незавершеність узагальнюючої схеми за ал-Мас'уді стає очевидною, якщо долучити до неї дані із творів його попередників і сучасників. Так, ал-Йа'кубі (кінець ІХ ст.) знаходить іранців (al-'ağam) в Тусі, Нішапурі, Серахсі,

Мерві, Гераті, Бушанджі (тобто в межах західного Хорасану), а також у Сістані. Але в усіх цих областях іранці мешкають поруч з арабами: в Тусі більшість населення становлять перси, хоч свого часу там оселилися араби-тайїти та ін.; в Нішапурі і Серахсі мешкають араби і перси (кількісна характеристика опускається); про Мерв сказано, що там є “благородні із іранських дехканів” і араби із племен азд, тамім та інших; в Гераті живуть “благородні із персів” і араби; в Бушанджі – “суміш із іранців” і трохи арабів; в Сістані – іранці, більшість яких претендує на походження з Ємену [ал-Йа‘кубі 1892, 277–281].

Географія розселення іранців і арабів у ал-Йа‘кубі не покриває територію західного Хорасану повністю і залишає “білі плями” на лінгвістичній мапі. Складається враження, ніби автор прагнув не стільки висвітлити етнічну ситуацію, скільки підкреслити існування островів арабського етносу у різних районах. Його інформація відтворює наслідки міграції арабів на схід, яка відбувалася протягом десятиліть під час воєнних походів і поселення завойовників на підкорених землях.

Для ал-Йа‘кубі та деяких пізніших географів присутність арабів на далекій східній околиці халіфату, в оточенні інших етносів, була явищем неординарним і вартим уваги. У ал-Мукаддасі (кінець X ст.) можна віднайти згадки про компактні групи арабів у провінції Балх, зокрема в Хульмі (“Хульм є невеличке місто, населене аздитами”) і в лісистій місцевості Хаст (“там мешкають араби”). На його думку, населення Сімінджана в Тохаристані складалося із тамімитів [ал-Мукаддасі 1877, 303]. На зламі XII–XIII ст. Йакут підтверджує приналежність Хульма арабському етносу, тільки замість аздитів називає племена асад, тамім і кайс [Йакут, т. II, 465].

Іраномовний сучасник ал-Мукаддасі, автор “Ходуд ал-‘Алам”, відзначає, що в Гераті є “багато арабів” і що в пустелях Гузгана мешкають двадцять тисяч арабів, які розводять овець і верблюдів: “Ці араби багатші від усіх арабів, розкиданих по всьому Хорасану” [Ходуд 1930, текст, арк. 196, 21a]. Мешканець Хорасану, добре інформований щодо іномовних співвітчизників, згадує про них лише у двох випадках: у зв’язку з їх чисельністю в головному місті Хорасану та у зв’язку з їх високим майновим станом і залежністю від удільного правителя Гузгана.

Як непряме свідчення про існування того або іншого етносу можна розглядати відомості географів про мову тубільців. Звичайно, використання арабської мови в X–XII ст. ще не переконує в тому, що в даній місцевості живуть араби, але якщо йдеться про перську (або тюркську), то цілковито слушним буде припущення про іраномовних (тюркомовних) мешканців. Тут найбільш повну інформацію щодо Хорасану подає ал-Мукаддасі в розділі про мови (alsināt), а точніше – про діалекти в сучасному розумінні [ал-Мукаддасі 1877, 334–336]. Іранський вчений Мохаммад Моїн переклав цей розділ перською мовою і помістив до вступної статті Тлумачного словника Мохаммада Табрізі [Борхан, 1963, т. 1, 43–44].

Європейські і російські дослідники, відзначаючи важливість інформації ал-Мукаддасі для історичної діалектології, цитували лише окремі пасажі розділу, хоча “лінгвістичний” текст вартий більш детальної ілюстрації. Пропускаючи притчу про функціональне призначення хорасанських “мов” і характеристику діалектів Мавераннахра, пропоную власний переклад:

“Вони говорять різними мовами. Щодо нішапурської, то вона красива і ясна, тільки вони [нішапурці] ставлять на початку слова кісру і додають *ya*¹: наприклад, кажуть *bigū, bišaw*. Вони додають (також) непотрібний сін і кажуть *bixurdastī, biguftastī, bixuftastī* тощо. Тут відчуваються м'якість і твердість. Мешканці Туса і Ніси розмовляють іншою мовою. Мові сістанців притаманні неприязнь і ворожість. Вони вигукують слова із грудей і розмовляють голосно. У Буста мова краща [в Константиноп. списку додано: “в їхніх рустаках і рустаках Нішапура говорять іншою, дикою мовою” – А.К.]. Мова обох Мервів [власне Мерва і Мерврула – А.К.] непогана, проте вони [мервці] мають звичай розтягувати фрази. Наприклад, якщо нішапурці говорять *bağā-ye īn* “для цього”, то мервці кажуть *be tağūn-e īn*. Вони вважають за слушне додавати зайві літери.

Мова мешканців Балха є ліпшою з-поміж інших мов, але в ній є лайливі слова. Гератська мова – дика [в Константиноп. списку: “Немає в усьому кліматі мови більш дикої, ніж гератська” – А.К.]. Вони [гератці] пихаті, агресивні, їх мова забруднена лайкою.

Вищеназване є основою хорасанських мов. Інші до неї прилучаються або від неї відгалужуються. Мова мешканців Туса і Ніси споріднена з нішапурською. Говір жителів Серахса і Абіверда близький до мервської [в Константиноп. списку додано: “Однак абівердці свистять при розмові” – А.К.]. Мова Гардж аш-Шара займає середню позицію між гератською і мервською, а Джузджана – між мервською і балхською. Мови Баміяну і Тохаристану близькі до балхської, але в них є неясні слова [в Константиноп. списку додано: “Мови Мервруду і Джузджану близькі до балхської і мервської” – А.К.].

Мова хорезмійців незрозуміла [в Константиноп. списку додано: “Мови Амоля і Фарбара звучанням подібні до хорезмійської, а ясністю – до бухарської. Говір Термеза близький до балхського” – А.К.]. У мові бухарців є повтори, які збагнути не можна. Вони говорять, наприклад, *(a'ʔaytu) yak-ī diram-ī²* або *ga'aytu yak-ī mard-ī*. Інші ж (небухарці) кажуть просто *a'ʔaytu diram-ī* [“Я дав один дірхем” – А.К.]. Крім того, в розмові вони вживають непотрібне слово *dānistī*.

Мова дарі називається так тому, що її застосовують в султанських посланнях і донесеннях султану. Термін походить від *dağ*, що значить “врата” [тобто царський двір, Порта – А.К.]. Це мова, якою користуються при дворі...”

Із наведеного тексту видно, що нелінгвіст ал-Мукаддасі свого часу був добре обізнаний на мовній ситуації в Хорасані. Діалектні розбіжності, на які звертає увагу автор, а також протиставлення одних діалектів іншим свід-

чать про те, що географ довго мешкав у Хорасані або часто зустрічався з тубільцями.

Згідно з інформацією ал-Мукаддасі, ареал розповсюдження іранських мов у Хорасані X ст. включає територію від Нішапура і Туса на заході до Баміану і Тохаристану на сході, від Мерва і р. Амудар'ї на півночі до Сістана і Буста на півдні. Спорадичне протиставлення “мов” міського і сільського населення може вказувати, з одного боку, на розбіжності між літературною нормою і діалектною практикою, з іншого – на те, що іраномовні мешканці міст існували в оточенні тубільного неіранського населення рустаків (сільської округи).

У середині X ст. населення гірської області Гур в етнічному плані було, очевидно, неіранським. Це припущення виникає із зауваження ал-Істахрі [281] про те, що говір гурців відрізняється від хорасанської мови. До XII ст. становище змінилося на користь перської (“хорасанської”), про що однозначно висловлюється анонімний перекладач і редактор арабського оригіналу: “В Гурі мова та ж, що і в Хорасані” [“Перський ал-Істахрі”, 220].

Іноді географи, не висвітлюючи етнічного складу мешканців, обмежуються коротким повідомленням, що в даній місцевості “населення мішане”. Таку ситуацію спостерігають у Валваліджі, адміністративному центрі Тохаристану [Ходуд 1930, текст: арк. 216], і в Панджахірі, містечку Балхської провінції [Йакут, т. 1, 743–744]. Йакут додає, що між різними групами мешканців точаться ворожнеча і кровопролиття. На початку XIII ст., як і раніше, регулярні конфлікти виникали на конфесійному і етнічному ґрунті, на перехресті міжетнічних і міжконфесійних негараздів, які роз'єднували людей.

Із мусульманської географічної літератури відомо, що в трикутнику Газні-Гардез-Кабул (на сході сучасного Афганістану), а також у межах Сістану і в Гурі в IX–XII ст. мешкало потужне племінне об'єднання халаджів, яке оселилося на тих землях “в давні часи”. Їх тюркське походження у авторів не викликає сумніву: *al-halağ sinf min al-atrāk* – “халаджі – це підрозділ тюрків” [ал-Істахрі 1870, 245; Ібн Хаукал 1873, 302], або *wa halağ qaum-i turkân* – “халаджі є тюркське плем'я” [“Перський ал-Істахрі”, 196]. Географи відзначають, що за способом життя і зовнішнім виглядом халаджі подібні до тюрків, говорять тюркською мовою. Перський перекладач згадує про халаджів і у зв'язку з курдами, що кочують у степах і пустелях Кухістану – на заході Хорасану [“Перський ал-Істахрі”, 216]. Як не дивно, але хорасанський географ кінця X ст. помилково ототожнив халаджів з халухами, залишивши тільки назву останніх. За його даними, осередком “халухів” був район Газні, водночас він відзначав їхні поселення на землях Балха, Тохаристану, Буста і Гузганану [Ходуд 1930, текст: арк. 22 а, б]. В.Ф. Мінорський пропонує включити з цього списку Балх і Тохаристан, залишивши їх для халухів, а решту районів пов'язати в халаджами [Мінорський 1937, 347]. Історично халаджі і халухи (харлухи, карлуки) в минулому мешкали на сусідніх землях, і в джерелі IX ст. вони згадуються як сусіди на зимових кочовищах під Таласом [Ібн Хордадбех 1889, 28].

Географ початку XIII ст. трохі скорегував назву племені халаджів на al-ḥilǧ [Йакут, т. IV, 220] і тим спонукав орієталістів XX ст. до тривалої полеміки навколо генетичних зв'язків між тюркською народністю і афганським плем'ям гільзаїв. За висновками сучасної науки, халаджи є нащадками ефталітів. Частина їх залишилася північніше Гіндукуша, друга мігрувала на південь Афганістану. Південні халаджи протягом кількох етнічних трансформацій перетворилися в пуштуномовне афганське плем'я гільзаїв [Історія цивілізацій 1996, 179–182].

Про міграції тюрків на територіях між Гіндукушем і Амудар'єю географічні джерела повідомляють досить часто. Проте ті відомості не завжди бувають конкретними. Іноді неконкретність постає в самій характеристиці етносу: “Раст є крайній кордон Хорасану..., через який проривались тюрки. Ал-Фадл б. Йахйя б. Халід б. Бармак поставив там браму” [Ібн Хордадбех 1889, 34]. В іншому випадку не зовсім чітко визначається ареал міграції: “В його [Тохаристану] степах живуть тюрки-халухи” [Ходуд 1930, текст: арк. 216]. Харлухи (халухи) або точніше карлуки було об'єднанням племен, яке до середини VIII ст. входило до складу тюркської держави, а після її розпаду приєдналося до походу мусульман проти китайського правителя в районі Таласа [Історія цивілізацій 1996, 347, 349].

Географи X ст. територію між Мервом і Хорезмом називали “землею гуззів” (bilād al-ǧuzzīya), яка прославилася розведенням високопорідних овець [ал-Істахрі 1870, 281–282; Ібн Хаукал 1873, 329–330]. Автор хроніки середини XI ст. подає відомості про те, що гуззи завдавали чимало клопоту Газневідам, підтримуючи їх противників [Гардізі 1928, 64]. Географи XII–XIII ст. відзначають прихід завойовників гуззів (огузів) в північно-західний Хорасан у середині XII ст. За свідченнями Йакута, в 548/1153 р. вони зруйнували Нішапур [т. IV, 838], в 553/1158 р. – Данданакан [т. II, 610]. В пізнішому списку Ібн Хаукала йдеться про завоювання Балха в 550/1155 р. [Ібн Хаукал-Краммерс 1964, 433]. Ім'я гуззів у творах мусульманських сучасників вникає тільки у зв'язку з воєнними подіями. У такий же спосіб Йакут у багатьох статтях свого словника фіксує прихід монголо-татар в Хорасан, називаючи їх просто татарами.

Ранні мусульманські географи характеризують мешканців Кабула лише з погляду їх конфесійної приналежності. Але і в цьому випадку простежується співіснування різних етнічних груп. Насамперед, це індуси, яких автори X–XI ст. називають ідоловірцями і кафірами [Ходуд 1930, текст: арк. 22 а; “Перський ал-Істахрі”, 219–220]. Роздільне мешкання мусульман і кафірів у межах одного міста можна вважати свідченням етнічної розбіжності між ними. Виходячи з того, що багаторазове завоювання Кабула провадили війська намісників Хорасану і Сістану, цілком слушно припустити, що основну масу мешканців в мусульманських гарнізонах складала іраномовні вояки.

Хорасанський географ X ст. першим серед мусульманських авторів згадує про афганців: “Саул є квітуче гірське село, в якому мешкають афганці

(afġānān)” [Ходуд 1930, текст: арк. 16 а]. Дуже стисла характеристика місцевості не сприяє локалізації цього населеного пункту, але в контексті топонімів, названих перед Саулом (Баніхар або Нінхар, тобто Нангархар) і після нього (Гардез), Саул, ймовірно, слід шукати близько південно-східного кордону сучасного Афганістану [Мінорський 1937, 251–253]. До ісламізації географі Х ст. традиційно відносили цей район до Індії. Друга згадка про афганців стосується гарему правителя Баніхара, який видає себе за мусульманина: серед його тридцяти жінок є мусульманки, індуски і афганки (!) [Ходуд 1930, текст: арк. 16 а]. В останньому повідомленні конфесійна характеристика переривається етнічною. Роль нового етнічного елемента невпинно зростала, і в першій половині XI ст. газневіди змушені були захищати свою столицю від афганців [Гардізі 1928, 109].

Репліку автора “Ходуд” щодо великої кількості буддійських храмів у Баніхарі, Ламгані та Дінури можна вважати за непряму інформацію про компактне розселення індійського етносу в Нангархарській долині і сусідніх районах. В кінці X ст. Ламган і Дінури виступають як осередки транзитної караванної торгівлі, куди прибувають купці “з усього Хорасану” (тобто в більшості – перси, таджикки, можливо, согдійці). Географ початку XIII ст. називає декілька поселень з найменуванням Ламган і локалізує їх в районі Газні [Йакут, т. IV, 343]. Згадка про Ламган поруч з Дінуром (в “Ходуд”) дає підстави помістити його в сучасній провінції Лагман на північ від Газні.

Географи X–XI ст. оповідають про кочових курдів у західному Хорасані і називають два райони їх розселення. Більший – це пустелі Кухістану, сусідньої з Керманом області [ал-Істахрі 1870, 274; Ібн Хаукал 1873, 325; “Перський ал-Істахрі”, 216]. Менший – в околицях містечка Уштурдж у пустелі під Андхудом (сучасний Андхой на півночі Афганістану) [ал-Істахрі 1870, 271; Ібн Хаукал 1873, 322]. В обох випадках автори називають заняття кочовиків – розведення верблюдів і вівчарство. Про курдських правителів області Завазан (або Зузан) в Нішапурській провінції пише Йакут [т. II, 57].

З хорасанськими белуджами, можливо, пов'язана назва села Балуджузаджан в області Серахс. Нісба балуджі, додавана до імен знаменитих вихідців із цього села, не заперечує такій можливості [Йакут, т. I, 480]. На жаль, відсутність відповідних даних не дозволяє сказати більше.

У географічній літературі не збереглося прямої інформації про євреїв як етнос. Але існування їх громад засвідчується топонімією західного Хорасану. Назви двох із шести міських брам в Балхі – “брама індусів” і “брама іудеїв” – певною мірою характеризують етноконфесійний склад частини населення міста [ал-Істахрі 1870, 278; “Перський ал-Істахрі”, 217–218]. Не можна виключити, що від “брами іудеїв” дорога вела до села Джахуданак або до містечка Джахудан Балхської провінції [Йакут, т. II, 167–168]. Ібн Хаукал згадує про іудеїв, що мешкали в рабді Кабула, але цілком можливо, що форма yahūd в арабському тексті виникла як перекручення від hupūd “індуси” [саме так написано у ал-Істахрі 1870, 280]. На засилля зороастрійців та іудеїв у дер-

жавному апараті саманідів і газневідів постійно скаржиться історик XI ст., але і він радить султанові більше довіряти іновірцям, ніж еретикам, які видають себе за мусульман [Незам ал-Молк, 205–214].

Інформацію мусульманських географів щодо етнічної ситуації в Хорасані можна підсумувати в такій спосіб:

1) У жодній з областей Хорасану етнічний склад населення не був однорідним;

2) політична ситуація невпинно сприяла розселенню в межах Хорасану етнічних груп, які приймали нову ідеологію, насамперед, іраномовних народів, меншою мірою це стосувалося арабів. Ареал їх міграції сягав далеко за межі власне Хорасану, про що також оповідають мусульманські географи: “Мовами мешканців Мансури, Мултана і його околиць є арабська і сіндська. У мешканців Мекрана – мови перська і мекранська” [ал-Істахрі 1870, 177; Ібн Хаукал 1873, 325; пор. з “Перським ал-Істахрі”, 151]. Тоді ж (IX–XII ст.) в Хорасані помітно збільшується міграція тюркських народів;

3) в етнографічних екскурсах географів частіше приваблювали “екзотичні” народи, які відрізнялися від сусідів життєвим устроєм, звичаями, одягом, мовою. З тієї причини автори майже не згадують про іранців, хоча в багатьох районах (особливо в західному Хорасані) вони становили більшість населення. Тільки непрямі свідчення (як дані про розповсюдженість хорасанських діалектів) допомагають уявити реальний ареал розселення іранського етносу на східних кордонах халіфату в домонгольську добу.

¹ Варіант *Moīna* – “додають *ea*”. Так, очевидно, в новому виданні тексту ал-Мукаддасі.

² В арабському тексті – *yak-i adarm-i*. Приймаю емендацію, запропоновану Бахаром і Моїном. Зайві повтори, з яких глузує автор, полягають у подвійних покажчиках однини: *odiniči yak-i* на початку і суфікса *-i* в кінці слова.

ЛІТЕРАТУРА

Борхан. *Moḥammad Ḥosayn ebn-e Khalaf de Tabrīz. Borhān-e Qāteʿ* (Dictionnaire de la langue Persane)... par M. Moʿīn. Vol I. Teheran, 1963.

Gardīzi. Kitāb Zaynuʾl-Akhbar Composed by Abu Saʿid... Gardīzi. Ed. by M. Nazim. London, 1928.

ал-Істахрі. Viae regnorum. Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu Ishāk al-Fārisī al-Istakhrī, ed. M. J. De Goeje // Bibliotheca Geographorum Arabicorum (далі–BGA), Pars I. Lugduni Batavorum, 1870.

Історія цивілізацій. History of Civilizations of Central Asia. Vol. III – The Crossroads of Civilizations. UNESCO Publishing. (Paris, 1996).

ал-Йакубі. ... Kitāb al-Boldān auctore Ahmed ibn Abī Jakūb ibn Wādhīh al-Kātib al-Jakūbī, ed. M. J. De Goeje. // BGA, Pars VII. Lugduni Batavorum, 1892.

Йакут. Jacut's Geographisches Wörterbuch aus den Handschriften zu Berlin, St. Petersburg, Paris, London und Oxford... herausgegeben von F. Wüstenfeld, Bd I–IV. Leipzig, 1866, 1867, 1868, 1869.

ал-Мас'уди. Kitâd at-Tanbih, wa'l-Ischrâf auctore al-Masûdi, ed. M. J. De Goeje // BGA, Pars VIII. Lugduni Batavorum, 1894.

Мінорський. Hudûd al-'Âlam "The Regions of the World". A Persian Geography 372 A. H.–982 A. D., translated and explained by V. Minorsky // "E. J. W. Gibb Memorial" Series. New Series, Vol. XI. London, 1937.

ал-Мукаддасі. Descriptio imperii moslemici auctore al-Mokaddasi, ed. M. J. De Goeje // BGA, Pars III. Lugduni Batavorum, 1877.

Незам ал-Молк. Seyâsat-nâme, ta'lîf-e ħwâje Nezâm al-Molk. Tehrân, 1346/1927–1928.

"Перський ал-Истахри". Abû Ishâq Ibrâhîm Işṭhrî. Masâlik wa mamâlik, be ehtemâm-e Jraj Afšâr. Tehrân, 1340/1361.

Ле Стрендж. G. Le Strange. The Lands of the Eastern Caliphate. Cambridge, 1905.

Ібн Хаукал. Viae et regna. Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu'l-Kâsim Ibn Haukal, ed. M. J. De Goeje. // BGA, Pars II. Lugduni Batavorum, 1873.

Ібн Хаукал-Крамєрс. Ibn Hauqal. Configuration de la terre (Kitab Surat al-Ard). Introduction et traduction par J. H. Kramers et G. Wiet. Beyrouth-Paris, 1964.

Ходуд. Худ'Уд ал-'Алем. Рукопись Туманского с введением и указателем В. Бартольда. Ленинград, 1930.

Ібн Хордадбєх. Kitâb al-masâlik wa'l-mamâlik auctore Abu'l-Kasim Obaidallah ibn Abdallah Ibn Khordâdhbeh..., ed. M. J. De Goeje // BGA, Pars VI. Lugduni Batavorum, 1889.

